

SENKE VARVARSTVA SUČELJAVANJE KOLEKTIVNIH SEĆANJA U BIVŠIM JUGOSLOVENSKIM REPUBLIKAMA

Hose Anhel Ruis Himenes¹

Predmet proučavanja ovog članka je kolektivno sećanje etničkih grupa koje su u periodu od 1991. do 1999. bile nasilno razdvojene u Jugoslaviji. Nakon oružanih sukoba, proteklo je više od jedne decenije stabilnosti, tokom koje se od značajnijih političkih događaja izdvajaju mirno otcepljenje Crne Gore nakon referenduma 2006.g i jednostrano, bez prolivanja krvi, proglašenje nezavisnosti Kosova 2008. Međutim, premda se ovaj prostor udaljio od svoje posleratne panorame, sukobi i dalje traju. Jedan od glavnih elemenata tenzije koji bi mogao da dovede do novih nasilnih eskalacija je opstajanje kolektivne svesti, koja čini da se različite etničke grupe međusobno doživljavaju kao iskonski neprijatelji sa kojima je zajednički život nepoželjan. Biće dat kratak pregled različitih suprotstavljenih istorijskih viđenja, koja predstavljaju jednu od glavnih prepreka za normalizaciju društvenih odnosa na Zapadnom Balkanu, kao i pretnju za evropsku stabilnost.

Ključne reči: bivša Jugoslavija, istorijsko sećanje, nacionalizam i posleratni period.

Uvod

Balkanski sukobi koji su se odvijali od 1991. snažno su zaokupili pažnju akademika, političara, novinara i običnih građana zbog visokog stepena nasilja, zato što su se događali u srcu Evrope, kao i zbog okolnosti koje su ih obeležile: nacionalizmi, genocidi, međuetnički animoziteti i *ubilačka* sećanja i identiteti.

Želja da se detaljno i sveobuhvatno analiziraju različita istorijska sećanja bivših jugoslovenskih naroda proističe, u dobroj meri, iz ogromnog istorijskog značaja mržnje i viktimizističkog osećanja kao ishodišta sukoba između različitih grupa. U ovom smislu, poslednja decenija XX veka donela je jedan naročito dramatičan zaokret u zajedničkom životu koji je postojao tokom gotovo pola veka.

Iako je neposredno nasilje praktično nestalo u regionu, sukobi su još uvek daleko od toga da iščeznu, a temelje se na raspravi između različitih etničkih grupa

¹ Hose Anhel Ruis Himenes je profesor na katedri za Savremenu istoriju i član Instituta za mir i konflikte (IPAZ) Univerziteta u Granadi (j.angel@ugr.es)

čija kolektivna sećanja i dalje bude uzajamno nepoverenje. Zbog toga, mir nije značio i pomirenje, a normalizacija odnosa između novonastalih država je i dalje snažno praćena klevetama iz prošlosti, koje su i dalje veoma prisutne u kolektivnom sećanju.

Obim ekonomske pomoći koju je međunarodna zajednica dala za posleratnu obnovu ovih prostora je bez presedana i predstavlja, nesumnjivo, najsveobuhvatniji napor koji je u istoriji uložen u *peacebuilding*. Međutim kako se približava kraju sprovođenje različitih oblika intervencije, postaje očigledna ogromna manjkavost u poželjnom i potrebnom pristupu istorijskom sećanju, koji bi omogućio razumevanje kolektivne prošlosti i utro put stvarnom pomirenju.

Do sada je malo urađeno na planu istorijskog sećanja, osim prikupljanja pojedinačnih svedočenja žrtava direktnog nasilja i simboličnih gestova izvinjavanja predsednika njihovim susedima, koji su gotovo uvek loše primani od strane njihovih sopstvenih građana. Namera ove studije je da učini korak napred, makar bio skroman i početni, prema razumevanju i sučeljavanju različitih verzija događaja, onako kako ih pamti većina onih koji su u njima učestvovali.

Identitet, istorijsko sećanje i sukob: balkanski slučaj

Identitet jedne etničke grupe je u velikoj meri uslovljen onim čega se njegovi članovi živo sećaju, sa pozitivnim i negativnim posledicama koje to nosi sa sobom. Kada postoji neki sukob koji se proteže kroz istoriju i obeležen je međuetničkim nasiljem —između Srba, Hrvata, Bosanaca i kosovskih Albanaca; između pripadnika naroda Hutu i Tutsi, Hindusa i Muslimana, itd.— jača kolektivno sećanje na one trenutke kada su jedni bili duboko povređeni od strane drugih. Takve uspomene prerastaju u istinske traume, koje se obnavljaju kao deo nesvesne kolektivne psihe i prenose se sa jedne generacije na drugu, kao što je to ispravno dokazao Džon Pol Lederah.²

Sa druge strane, irenolog Johan Galtung, kada govori o najčešćim faktorima strukturalnog nasilja, ističe traume iz nacionalnih istorija koje imaju oblik uvreda, a proističu iz identičnih kolektivnih svesti o viktimizmu i uzajamnoj mržnji. Ovo, dodaću, može da dovede do novog talasa nasilja, ponekad i većeg od onog koje je bilo upamćeno, i koji na taj način nastavlja da pothranjuje spiralu nasilja i varvarstva. Ova sećanja često počivaju na iskrivljenim činjenicama, mračnim ili jednostavno lažnim. U slučaju bivše Jugoslavije, na politiku koja je vođena u regionu snažno su uticale te međuetničke napetosti, i to od 20-tih godina prošlog veka do današnjih dana, posebno u periodu 1991-1999.

² Lederah, 2005

Naime, Zapad je tokom poslednjih sto godina stvorio jedan neverovatno iskrivljen i pežorativan diskurs prema balkanskim narodima, iz razloga koji su već bili razmatrani temeljno i sa dužnom pažnjom.³ Prema tome, u ovoj studiji ću se usredsrediti na neke ključne tačke kolektivnog sećanja koje objašnjavaju kako je došlo do toga da se između nekih etničkih grupa ovog regiona uvreži duboko neprijateljstvo. Naime, gotovo je nemoguće da neko živi u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini (BiH) ili Kosovu a da nema ukorenjeno mišljenje o nasilju koje su vršili susedi, dok se sâm, začudo, oseća žrtvom, tako da to pitanje prožima sve delove društva.

Takođe, čini se kao da su se u zemljama bivše Jugoslavije mitovi i iskrivljavanja pomešali sa stvarnošću, što je uslovalo društveno sećanje. Zbog toga, stiće se utisak da prošlost podriva sadašnjost zato što zapravo *nije prošlost*. Kao da ovaj region ne živi u vremenskom sledu koji je hronološki poređan, nego u nekoj vrsti simultane istorije u kojoj zajedno obitavaju sadašnjost i prošlost, objedinjujući maštu, mitove i laži, što opet dovodi do stvaranja kolektivne svesti koja doživljava sopstvenu istoriju kao suštinski tragičnu. Ovo nam pomaže da objasnimo zašto su novinari koji su pokrivali balkanske ratove 90-tih često primećivali da nisu znali, kada bi slušali priče o počinjenim zverstvima, da li su se ovi događaji zbili prethodnog dana, ili 1941, ili 1841, ili 1441. Zapravo, veoma je uobičajeno da se lokalno stanovništvo vraća u sukobe iz prošlosti, daleke ili nedavne, kako bi objasnilo sadašnje probleme. Posmatrač sa strane se često ostaje zbunjen kada mu svi, pokušavajući da objasne razloge sadašnjih sukoba, pričaju, gotovo opsesivno, o događajima koji su se zbili čak pre više vekova. Kao anegdota u vezi ovoga može da posluži činjenica da je prilikom pregovora o mirovnim sporazumima u Dejtonu, Milošević izričito molio Karadžića da ne priča o istoriji Ričardu Holbruku i ostalim diplomatama, zato što nije sumnjao da će ovaj pomenuti sva zverstva, poniženja i nepravde koja su Turci —koji su inače napustili ove prostore pre tri generacije— vršili vekovima nad Srbima, kako bi razumeli razloge zbog kojih su Srbi u ovom sukobu. U vezi prethodnog, Majkl Ignjatijev tvrdi da izgleda kao da postoji kolektivna svest o tome da pravda nije zadovoljena i, obzirom da nije moguće isterati pravdu za zločine iz prošlosti, oni ostaju zarobljeni u neprolaznoj sadašnjosti, vapeći za osvetom. Kako kaže Džefri Hartman, na Balkanu „koloplet sećanja i osveta nikada ne iščezava“.⁴

U Srbiji, Hrvatskoj, BiH i na Kosovu malo je ljudi koji imaju svesno, sređeno i dokumentovano viđenje nacionalne prošlosti. U tom smislu, postoji rečenica koja može da se čuje u čitavom regionu kada se govori o tinjajućem neprijateljstvu između etničkih grupa: „teško nam je da to objasnimo“, zato što znaju da posmatrač sa strane neće moći ni da razume ni da prihvati njihovu logiku a, pre svega, njihova osećanja.

³ Todorova, 1997; Ruis Himenes, 2010

⁴ Hartman, 1994:14

Međutim, to ne menja, niti čini da dovedu u pitanje svoje tumačenje koje nije plod čak ni najmanje ozbiljnog proučavanja ili istorijskog poznavanja, a koje je suštinski ukorenjeno u njihovoj individualnoj i kolektivnoj psihi.

U nastavku ćemo izložiti najopštije i u narodu najrasprostranjenije pojedinačne verzije nacionalnog sećanja koje želimo da razmotrimo. Ne radi se, dakle, o akademskom viđenju, niti o analizi, niti o mišljenju autora, već o tome da se ispričaju događaji onako kako o njima govori svaka pojedinačna etnička grupa koja je u njima učestvovala. Priče koje slede su plod čitanja i, pre svega, nebrojenih razgovora vođenih tokom više od jedne decenije sa pripadnicima naroda o kojima je reč. Na osnovu tih priča, primetićemo da postoje mnogi konkretni izazovi sa kojima se suočava svaki pokušaj pomirenja.

Suprotstavljena sećanja

- **Srbija**

Kosovskom bitkom 1389.g, koja je dovela do uništenja srpske vojske i pogibije cara Lazara, okončan je period mira, napretka, nezavisnosti i nacionalnog sjaja. Otomanska okupacija koja je usledila primorala je Srbiju da bude potčinjena islamu pet vekova, tokom kojih je trpela odmazdu zbog svojih nastojanja da postane nezavisna i poniženja kao što je bilo pravo prve bračne noći koje su turske velmože koristile prema srpskim devojkama.

Konačno, Srbija je 1878. dobila nezavisnost, koja je bila prekinuta jedino u periodu nemačke okupacije između 1941. i 1945. Posle Drugog svetskog rata, Tito je okrenuo list, proklamovao „bratstvo i jedinstvo“ među jugoslovenskim narodima i odbacio antinacionalistički socijalizam koji je propovedao u vreme kralja Aleksandra i *ustaša*. Tako je Srbija velikodušno oprostila činjenice kao što je bila pronacistička politika Nezavisne države Hrvatske (NDH) koja je koristila surove načine za likvidaciju srpskog stanovništva, Jevreja, Cigana i homoseksualaca. Okrutnost sa kojom su postupali sa svojim žrtvama, proizišla iz ultradesničarske ideologije NDH, zgrozila je čak i same naciste. Najbolji primer te okrutnosti je koncentracioni logor Jasenovac. Za samo tri godine bilo je pobijeno pola miliona Srba, kao i desetine hiljada Jevreja i Cigana.

U komunističkoj Jugoslaviji, u svakoj republici su se javno pevale nacionalne pesme, osim u Srbiji, da bi se izbeglo vređanje tuđih osećanja, zato što je ona bila kolevka monarhije u kojoj je, kako su je optuživali drugi narodi, bila privilegovana. I nije se radilo samo o ovoj pojedinosti, koja je bila i komična i značajna, već o tome da se Srbija osećala ugroženom: sa stanovništvom raštrkanim po BiH, Kosovu i Hrvatskoj, i sa skupštinama u autonomnim pokrajinama Kosovo i Vojvodina koje su imale uticaja na Vladu Srbije —uključujući i pravo veta— dok ona na njih nije. Srbija se žalila na

neravnotežu između broja svojih stanovnika i svog učešća u vlasti savezne države. To je bilo posebno nepravedno imajući u vidu da je ona bila gotovo jedina koja je prolivala krv da bi porazila naciste, kao i da je velikodušno ponovo prihvatila hrvatske i albanske otpadnike i to u znaku jednakosti i bratstva, uprkos prednosti koju joj je davala njena uloga pobjednika.

Već od 80-tih godina u Srbiji su započela kretanja čiji je cilj bio obnova izgubljenog identiteta. Obeležavanje šest vekova od Kosovske bitke dovelo je na scenu političara koji je najzad progovorio o Srbiji, do tada sahranjenoj pod jugoslovenstvom koje ju je sve više slabilo: Slobodana Miloševića. On je iskoristio ovo svečano obeležavanje da izjavi da su Srbi na tom prostoru već ratovali sa Turcima i da ukoliko bude bilo potrebno da se ponovo bore, to će i učiniti: Srbi protiv muslimana. Ova poruka je podigla raspoloženje i probudila ponos nakon decenija tokom kojih je srpski identitet bio gušen u Jugoslaviji i progresivnog gubljenja uticaja srpskog stanovništva na Kosovu.

I tako, kada je Milošević sproveo ustavnu reformu 1988. kojom je ukinut autonomni status Vojvodini i Kosovu (postojao je od stupanja na snagu Ustava iz 1974.), Srbi su osetili, kada je reč o Kosovu, da su počeli da vraćaju u svoje okrilje oblast kojom su Albanci ne samo bili zagospodarili, nego i koja je krenula opasnim putem separatizma.

Kada su ubrzo nakon toga izbili independistički sukobi u Sloveniji i, naročito, u Hrvatskoj početkom 90-tih, srpski narod se odmah našao u defanzivi, doživljavajući raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) kao direktnu pretnju po sebe. Ideja na kojoj je počivala zemlja bila je ujedinjenje svih slovenskih naroda na Balkanu u jednu državu, koja bi bila dovoljno jaka da se uspešno suprotstavi ambicijama moćnih ruskih i germanskih suseda. Osim toga, obzirom da su svi bili Jugosloveni, među njima je nestalo eventualno suparništvo i pogranične tenzije. Ovaj projekat je bio naročito privlačan za Srbiju, čije je stanovništvo bilo brojnije od njenih suseda, a jedan značajan deo njenih pripadnika živeo rastrkan po Hrvatskoj, BiH i na Kosovu. To nije nikako bio slučaj sa Makedoncima, Slovencima i kosovskim Albancima, dok je u mnogo manjoj meri bio sa hrvatskim stanovništvom u pograničnoj oblasti sa BiH. Za muslimansko stanovništvo u BiH, obzirom da nije postojao ni jedan deo zemlje u kome bi bilo znatno većinsko, već je obično u svakom mestu živelo sa znatno brojnijom srpskom i/ili hrvatskom manjinom, Jugoslavija je takođe bila povoljna opcija. Iz tog razloga, ideja da se svi Srbi ujedine u jednoj državi bila je jedan od glavnih ciljeva jugoslovenskog projekta. Zapravo, u Srbiji se SFRJ nije doživljavala kao moguća Velika Srbija, već više kao ujedinjenje celokupnog srpskog naroda u jednu državu u kojoj harmonično živi sa drugim manjinama, kao što su hrvatska ili muslimanska, i to kao u nekoj vrsti SSSR-a, u kojoj Srbija, kao i Rusija, ima glavnu ali ne i jedinu ulogu.

Slovenija, smeštena u gornjem uglu jugoslovenske mape, sa drugačijim jezikom i vrlo homogenim stanovništvom, uvek je živela pomalo izvojena od ostalih. Međutim,

izazov koji je predstavljala hrvatska nezavisnost značio je razbijanje Jugoslavije po cenu jedinstva za koje su Srbi bili platili tako visoku cenu. Hrvatska desnica, koja je pretela iz emigracije i tražila priliku da destabilizuje SFRJ, videla je u slomu *realnog komunizma* priliku da se vrati na nacionalističkom talasu. Sa druge strane, hrvatsko stanovništvo koje je imalo viši životni standard od srpskog, pogrešno se osećalo diskriminisano zbog prividnog favorizovanja Srba u odnosu na Hrvate od strane države prilikom zapošljavanja u javnom sektoru, pa čak i kada su bila u pitanju radna mesta u Hrvatskoj. Zapravo, nije se radilo o većoj naklonjenosti Srbiji, nego o tome da je kriterijum prilikom zapošljavanja bio favorizovanje građana sa najnižim primanjima, kojih je bilo više među Srbima nego među Hrvatima. U svakom slučaju, Beograd je blagonaklono gledao na to srpsko prisustvo u Hrvatskoj, koje se uvećavalo mešovitim brakovima između doseljenih mladih ljudi i lokalnog stanovništva, što je doprinelo da se zemlja *jugoslavizuje* i da se u što većoj meri onemogućući ponovno buđenje nacionalizma.

Nacionalistički talas u ovoj republici, sa preteranim isticanjem patriotskih simbola i opasnost da preko noći, od normalnog života u svojoj zemlji dođu u situaciju da izgube građanska prava, doneli su Srbima u Hrvatskoj zastrašujuću perspektivu da, nakon što im je novim hrvatskim ustavom ukinut status „konstitutivnog naroda“, budu pretvoreni u obične strance. Naime, u Hrvatskoj je u velikoj meri independistički zanos proizilazio iz mogućnosti da Hrvati dobiju upražnjena radna mesta nakon očekivanog iseljenja Srba koji su *zauzimali hrvatska radna mesta*. Srbi su morali da se odreknu svoje nacionalnosti ili bi, prirodno, bili proglašavani nepodobnim da rade u državnoj službi nezavisne Hrvatske. Kasnije, premda previše kasno za Srbe, Hrvatska je morala da preinači ove i neke druge delove svog Ustava kako bi bila prihvaćena kao država članica ONU.

Posebno u srpskim enklavama, kao što su Krajina ili Istočna Slavonija, ovi događaji su bili doživljeni kao povratak *ustaša* sa fašističkim predznakom koji su poubijali na desetine hiljada Srba tokom Drugog svetskog rata. Iako su im Srbi, u ime mira i bratstva, posle fašističkog poraza 1945, oprostili i pomirili se sa *ustašama*, ovi su im sada uzvratili stvaranjem nove nacionalističke i diskriminatorne države. Suočili su se sa tom situacijom sa vrlo jasnim stavom, tako da je jedna od rečenica koja je mogla najčešće da se čuje u srpskim enklavama u Hrvatskoj bila: *ovog puta neće nas poubijati kao tada, sada ćemo se braniti*. Nisu bili spremni da im se ponove epizode iz Drugog svetskog rata, kada su, kako su verovali, bili desetkovani zato što se nisu na vreme ujedinili i borili. Iz tog razloga su u svojim zajednicama pokrenuli Plan teritorijalne odbrane (PTO). Osim toga, Jugoslovenska narodna armija (JNA), čija je ustavna obaveza bila da čuva nacionalno jedinstvo, priskočila je u pomoć ugroženom srpskom stanovništvu. U to vreme, ogromna većina slovenačkih i hrvatskih vojnih lica već je bila napustila redove JNA. U slučaju Hrvatske, mnogi od tih vojnika, zajedno sa pripadnicima lokalne policije i rezervistima, obrazovali su svoju nacionalnu gardu po ugledu na PTO.

U svakom slučaju, Srbi su bili najmnogobrojniji u JNA, obzirom da su bili većinsko stanovništvo u zemlji. Pored toga, visoki činovi su uglavnom poticali iz Srbije, iz raznih razloga, između ostalih i zbog toga što su imali najdužu vojnu tradiciju kao nezavisna država, što su bili najviše posvećeni ideji jedinstva i što su bili najbliži Beogradu, gde su se donosile ključne odluke u vojsci koja je bila najmanje decentralizovana institucija Federacije. Srbi iz Krajine su proglasili u okviru Hrvatske Republiku srpsku Krajinu. Ako se deo Jugoslavije sa većinskim hrvatskim stanovništvom osamostalio na osnovu demografskog kriterijuma, isti argument je trebalo da omogući otcepljenje od Hrvatske dela sa srpskom većinom. Na kraju krajeva, tu su se bili naselili još pre pet vekova da bi pobjegli od otomanske vlasti i živeli u hrišćanskoj zemlji u zamenu za odbranu granica Austrijske carevine, postavši uporište koje je zaštitilo ovaj deo Evrope od dalje ekspanzije islama. Gde bi bila drugde, ako ne ovde, njihova kuća posle 500 godina i nakon što su izvršili takav zadatak? Po njihovom mišljenju, Hrvati su govorili o srpskom ugnjetavanju, a zapravo je to bio miran, skladan i ravnopravan suživot u SFRJ od 1945.g, a i kvalitet života je bio najbolji u tom periodu.

Međunarodna zajednica je priznala nezavisnost Hrvatske, jedne od šest republika SFRJ, ali ne i nezavisnost Krajine, koja nije imala nikakav status u okvirima Jugoslavije. Godine 1993, zbog pritiska međunarodne zajednice, koja je smatrala da su operacije JNA agresija na zemlju koja je bila izglasala svoju nezavisnost, kao i zbog sporazuma između hrvatskog predsednika Tuđmana i Miloševića, JNA je dobila naredbu da se povuče. Povlačenje je izazvalo zapanjenost ne samo Srba iz tih krajeva, koji su se osetili napuštenima i prodanima od strane Beograda, nego i same vojske, koja se povukla sa svojih položaja sa osećanjem zbunjenosti i utiskom da je izdala stanovništvo sa kojim je mesecima živela a koje sada ostavlja nebranjeno pred očekivanim hrvatskim vojnim napredovanjem.

U leto 1995.g, hrvatska vojna ofanziva nazvana Operacija Oluja, koja je logistički bila potpomognuta od strane SAD, slomila je odbranu hrvatskih Srba, izazvala masovni egzodus koji je omogućio etničko čišćenje, i definitivno je stavila tačku na srpsku manjinu u Hrvatskoj. Naravno, i Srbi koji su morali zauvek da napuste Hrvatsku i narod u Srbiji koji je morao da ih prihvati kao izbeglice, osećali su duboku mržnju prema *ustašama*.

Što se tiče BiH, radilo se o prostoru koji je istorijski bio nastanjen Srbima i koji je dobio status republike tek 1945. zbog politike ravnoteže titoističke Jugoslavije, a do tada je bio samo geografska odrednica. Nakon nestanka Otomanske carevine, većina starosedelaca koji su primili islam ostala je da živi u tim krajevima i nisu postojali nikakvi međusobni sukobi sve do 1992. A tada, pred opasnošću od proglašenja nezavisnosti BiH, u kojoj su Muslimani bili većina, srpska zajednica se pobunila, smatrajući da je neprihvatljivo da ponovo postane manjina u jednoj islamskoj zemlji, *pod Turcima* koji su ih u prošlosti toliko ponižavali i pod vlašću radikalnog islamiste Alije Izetbegovića

i njegove Stranke demokratske akcije (SDA). Nakon što su se vekovima borili protiv otomanske vlasti na Balkanu, nije imalo nikakvog smisla ponovo deliti srpski narod i opet pretvoriti jedan njegov deo u manjinu, i to u muslimanskoj zemlji čije je otcepljenje bilo sumnjive legalnosti i legitimiteta. Naime, posle izbora 1992.g, kada je Izetbegović proglasio nezavisnost, međunarodna zajednica, za razliku od slučajeva Hrvatske i Slovenije, nije priznala novu državu. I tako su Srbi iz Bosne i Hercegovine, vođeni politikom čiji je nosilac bio Karadžić, rešili da stvore novu srpsku državu oslobođenu muslimanske kontrole.

Prva žrtva rata bio je Srbin Nikola Gardović, ubijen na javnom mestu na dan svadbe svog sina od ruke radikalnog Muslimana Ramiza Delačića, koji će kasnije postati komandant brigade bosanske vojske. Potom je bilo ubijeno 50 mladih vojnika JNA svih nacionalnosti koji su bili u konvoju koji je mirno napuštao Tuzlu maja 1992. Bila je to vojna akcija koju je pripremio najviši bosanski vojno-politički vrh, a izvršio je Ilija Jurišić, koji će biti izveden pred sud i osuđen za taj zločin.

Uprkos svemu, međunarodna štampa je stala na stranu muslimanske zajednice, kao da su Muslimani bili žrtve nakon što su pokušali da *fagocituju* bosanske Srbe i da proslave svoju nezavisnost vršeći slične nasilne akcije. Najrašireniji slučajevi, beskraino ponavljani, su opsada Sarajeva —posebno bomba bačena na pijaci— i ono što se događalo u Srebrenici. U oba slučaja, međunarodna štampa je plasirala promišljeno tendencioznu sliku. U slučaju bombe na pijaci, jedna nezavisna istraga je utvrdila da je to bilo delo samih muslimanskih vlasti, koje su cinično žrtvovala neke od svojih sopstvenih građana kako bi iznudile vojnu intervenciju NATO-a protiv srpskih položaja. Sa druge strane, što se tiče Srebrenice, koja je najpoznatija epizoda ovog rata i u kojoj su, navodno, nemilosrdni srpski divljaci hladnokrvno masakrirali hiljade nevinih, Srbiji je ovo žigosanje nanelo ogromnu štetu. Međutim, stvarnost je kompleksnija: malo je rečeno o trupama muslimanskog oficira Namera Orića, koji je neprekidno i nemilosrdno napadao srpska sela na tom prostoru a potom se sklonio u Srebrenicu pod zaštitu plavih šlemova ONU. Nakon simbolično provedenog boravka u Hagu, Orić se vratio u BiH, gde je bio dočekan kao heroj. Deseta godišnjica pokolja u Srebrenici dala je priliku da se suoče razni mitovi i stvarnost vezani za rat u BiH. Jula 2005. hiljade Srba je videlo na televiziji dokumentarni film *Istina*, koji je prikazao da su u stvari Srbi bili žrtve tog sukoba. Nekoliko dana ranije, jedan beogradski dnevni list je na 16 strana objavio dodatak naslovljen *Knjiga mrtvih*, sa listom od preko 3.000 Srba sa prostora Srebrenice koji su izgubili život u ratu.

Priznavanje neprekidnih zločina počinjenih nad srpskim stanovništvom je još jedan posao koji je potrebno uvrstiti u istorijsko sećanje, koje je izgleda rezervisano samo za Muslimane. Naime, Komitet za srpske žrtve u ratu u bivšoj Jugoslaviji nikada se nije složio sa zvaničnim brojem bosanskih žrtava u Srebrenici koji je priznala

međunarodna zajednica. Dan nakon pomena u julu 2005. poginulima u Srebrenici, kome su prisustvovali bezbrojni predstavnici međunarodne zajednice i koji je bio izuzetno medijski pokriven u celom svetu, jedan sličan pomen bio je održan u obližnjoj Kravici i to srpskim žrtvama iz te oblasti. Ogromni pravoslavni krst je spomen na njih. Međutim čini se da se nad njima niko nije sažalio osim njihovih zemljaka. Neobjašnjivo, ali međunarodna zajednica nije bila obratila veću pažnju ni na Srbe koje su poubijali hrvatski vojnici u Krajini i Istočnoj Slavoniji, gde je bilo na stotine mrtvih, dok je broj raseljenih dostigao četvrt miliona.

Međutim, jako se trudeći da stavi znak jednakosti, Vlada Vojislava Koštunice je objavila dokument u kome je osudila sve ratne zločine, a istovremeno je izjednačila masakr u Srebrenici sa ubijanjem Srba koji su izgubili živote na ovim prostorima tokom rata 1991-1995. Uprkos strašnim događanjima koji su svojstveni svakom ratu, ovaj sukob je omogućio da Republika Srpska dobije sopstvenu vlast, zahvaljujući čemu su Srbi izbegli da potpadnu pod direktnu kontrolu muslimanskih vlasti.

Što se tiče Kosova, 28. juna 1389. srpski car Lazar je bio poražen od strane Otomanske carevine u mitskoj bici na Kosovu polju, tako da je sa njim iščezla i srednjevekovna Kraljevina Srbija. Albanci, obzirom da su u to vreme bili pravoslavni hrišćani, borili su se u redovima Lazarove vojske. Ova bitka je učinila de Kosovo postane kolevka srpske nacije i na tom prostoru su smešteni najsvetiji hramovi njene autokefalne crkve, sa sedištem u Peći. Posle vekova borbi, Srbija je stekla punu nezavisnost od Otomanske carevine 1878. Kasnije, na Londonskoj konferenciji 1913.g, održanoj posle Drugog balkanskog rata, bilo je odobreno prirodno pripajanje Kosova srpskoj kruni. Nešto kasnije, tokom Prvog svetskog rata, pred nadiranjem Austrije i Nemačke, srpske trupe su morale da beže prema jugu. Starog kralja, Petra I, nosili su, bolesnog, na volovskim kolima. Pratili su ga Vlada, njegov Generalštab, hiljade civila sa ženama i decom i monasi sa moštima Stevana Prvovenčanog. Svi oni su prešli surove planine Albanije, čije je stanovništvo bilo besno zbog poraza od pre godinu dana. Gotovo 20.000 Srba je pomrlo na tom putu, odbijajući osvetničke napade Albanaca dok su se nalazili u tužnom povlačenju i u osetljivom trenutku svoje istorije. Kao i mnoga druga zla koja su pričinjena Srbiji, i ova će biti zaboravljena i oprostena u ime bratstva i jedinstva jugoslovenskog komunizma. Naime, 1968.g, Tito je odlučio da status Kosova podigne na nivo autonomne pokrajine, sa sopstvenom Skupštinom i Vladom, univerzitetom na albanskom jeziku, pravom da koriste svoju zastavu zajedno sa saveznom, sopstvenom policijom, vrhovnim sudom i kanalima na radiju i televiziji. Osim toga, Beograd je javno priznao šta su sve Kosovari pretrpeli pod ministrom Aleksandrom Rankovićem u godinama koje su usledile posle Drugog svetskog rata.

Vlasti autonomne pokrajine su tada pokrenule prvi talas, premda blag, *etničkog čišćenja*, što je podrazumevalo da su gotovo sve javne funkcije pripale Albancima.

Praksa kojoj su pribegavale albanske pokrajinske vlasti imala je pre svega za cilj suptilno zastrašivanje, otvoreno umanjujući ulogu srpske manjine na tom prostoru, tako da je ova najzad počela da se oseća kao stranac u svojoj sopstvenoj zemlji i zato često radije birala da se iseli odatle. Srbi su bili prisiljavani da Albancima prodaju zemlju, bilo je ubistava i kovane su separatističke zavere. U ovakvoj situaciji, mnogi Srbi koji su ostali na Kosovu kako bi sačuvali svoj kulturni identitet zbili su redove i priklonili se sve snažnijoj nacionalističkoj i pravoslavnoj ideologiji koja je u Srbiji već bila počela da zamenjuje komunistički diskurs. Osim toga, kosovski Albanci su imali prirodni priraštaj najviši u Evropi, što je kod Srba dodatno pojačalo sumnjičavost da Muslimani imaju „neki plan“ da ih u potpunosti iseje i da na kraju otcepe Kosovo. Tako se dogodilo, posle Titove smrti 1980.g, da su na Kosovu Albanci činili 80% stanovništva.

Zanimljivo, na Kosovu su, uporedo sa željom za nezavisnošću u odnosu na Srbiju, postojali i neprekidni zahtevi za dobijanje finansijske pomoći, obrazlažući to time da bi, ako su već svi Jugosloveni, trebalo da imaju i isti standard. Naime, Kosovo je bilo najsiromašniji deo zemlje, opterećen zastarelim strukturama i polumafijaškim klanovima, nekulturom i slabom radnom disciplinom. Sa druge strane, bilo je očigledno da se gotovo polovina sredstava za pomoć jugoslovenske federacije odvajala za Kosovo i da su tom pomoći —na najgori način— raspolagale lokalne vlasti.

Kao što je već pomenuto, nakon što je između 1988. i 1989. Kosovu ukinuta autonomija i nadležnosti vraćene Srbiji, otpočeli su ratovi u Sloveniji, Hrvatskoj i BiH, u kojima je mešanje međunarodne zajednice bilo odlučujuće. Kosovski Albanci su želeli da ona pomogne i njihovom otcepljenju od Srbije, koju je zapadno javno mnjenje videlo kao despotsku državu, ali se ništa od toga nije dogodilo. U nedostatku boljeg oružja, obrazovali su paralelnu Vladu nakon nelegalnih izbora i pokušali da ignorišu i bojkotuju srpske institucije, ali bez uspeha. Godine 1998, separatistička nastojanja kosovskih Albanaca su otišla tako daleko da su ostvarenje svog nauma predali u ruke snažno naoružanoj terorističkoj grupaciji, Oslobođilačkoj vojsci Kosova (Ushtria Çlirimtare e Kosovës, UÇK), koja je primorala srpske vlasti da se do maksimuma angažuju kako bi odgovorile na tako veliki izazov u okviru svojih granica. Ako je međunarodna zajednica dozvolila da se Hrvatska etnički očisti od Srba kako bi omogućila *realni* mir, zašto ne bi dozvolila da se sprovede zakon i na Kosovu? Na kraju krajeva, sâm Milošević je bio jedan od arhitekata čuvenog Dejtonskog sporazuma i uživao je milost Sjedinjenih Država, koje su ga smatrale za igrača čija je saradnja bila od velike pomoći u okončanju rata u BiH. Međutim, SAD, koje su u početku bile protiv intervencije, zaključile su da je NATO-u potreban jedan medijski humanitarni rat da bi opravdao svoje postojanje posle raspada SSSR-a, kao i da bi kompenzovao neoperativnost ONU; sa druge strane, bila je vrlo privlačna perspektiva da se smeste na prostoru ključnom za transport hidrokarbura.

Zbog svega toga, svetski mediji su tokom 1998. i 1999. toliko izmanipulisali javno mnjenje da je ovo gotovo zahtevalo vojnu intervenciju kojom bi se okončalo ono što su nazivali neprihvatljivim etničkim čišćenjem orkestriranim od strane nemilosrdnog diktatora, Miloševića, koji je smatran najodgovornijim za ratove u BiH i Hrvatskoj. Međutim, u Srbiji su ovi događaji doživljavani na sasvim drugačiji način jer se savršeno znao broj policajaca i srpskih civila koji su bili žrtve kosovskih Albanaca, a zapadna štampa ih prećutkiivala. Internet je tada još uvek bio nedovoljno korišćeno oruđe, i dok se u Srbiji ovo doživljavalo kao težak unutrašnji problem, nije se znalo da svetski mediji objavljuju lavinu informacija o masovnim grobnicama, spaljenim selima, itd. u kojima su žrtve uvek bile kosovski Albanci. Nikome nije padalo na pamet da bi NATO stvarno intervenisao u XXI veku, pa čak ni sada ne razumeju zašto je to učinio. U drugim delovima sveta događale su se uistinu strašne stvari, tako da ovo oko Kosova nije zavređivalo toliko dizanje prašine niti vojne i diplomatske mobilizacije. Srbima su to bili svakodnevni problemi. Pored toga, nikada nije bilo shvaćeno zašto je NATO bombardovao civilne infrastrukture u celoj Srbiji, uključujući i oblasti na severu zemlje, kada se jedino radilo o tome da se Srbija bori protiv terorističke grupe koja je pokušavala da uništi legitimnu vlast jedne suverene države.

Osim toga, još pre bombardovanja, međunarodna zajednica je arogantno pokušala da ponizi Srbiju na netačno nazvanim *mirovnim pregovorima* u Rambujeu, gde je pokušala da joj nametne neprihvatljive uslove. Prema tim uslovima, cela zemlja bi bila okupirana od strane stranih trupa čiji bi zadatak bio da istraže navodne ratne zločine počinjene na Kosovu. Sve ovo je ličilo na tužni *revival* austrijskog ultimatumu iz 1914. Zato su Milošević i ministri spoljnih poslova i odbrane rekli: „borićemo se“ protiv 19 stranih sila, uključujući i Sjedinjene države.

Nakon potpisivanja sporazuma, Milošević je izjavio na televiziji: „dobili smo rat, iako se povlačimo sa Kosova“, zato što je Kosovo i dalje bilo deo Srbije a strane trupe su samo mogle da stupe u tu pokajinu ali ne i u ostatak zemlje. Začuđujuće, uslovi su bili mnogo povoljniji nego oni ponuđeni u Rambujeu pre vojne intervencije NATO-a —otuda Miloševićevo optimističko obraćanje. Nakon komičnih pregovora pod okriljem Martija Ahtisarija —neprihvatljivo je da se posle neke krađe pregovara o tome kolika je vajda izvučena— srpska tragedija će biti dovršena jednostranim proglašenjem nezavisnosti Kosova 2008., koja će biti postepeno priznavana od strane nekih od najmoćnijih država međunarodne zajednice. Međutim, činjenica da ni Rusija ni Kina, uz još neke zemlje, to još nisu učinile, drži Kosovo u pravnom vakumu. Od prinudnog odlaska srpskih vlasti, kosovski Albanci su sistematski uništavali pravoslavne crkve i manastire koji predstavljaju svetsku baštinu, skrnavili srpska groblja i napadali sveštenstvo koje je tamo ostalo. Ipak, Kosovo je Srbija i ostaje želja da bude vraćeno u budućnosti.

Posledično, osećaj odbojnosti prema Sjedinjenim državama je i dalje veoma jak. Posle više od jedne decenije političkog nadgledanja i vojne kontrole na Kosovu, jedino što je i dalje jasno obema zajednicama je da se uzajamno ne prihvataju. Zajednički život je još gori nego ranije. Kosovski Albanac teško da ima razloga da poseti Srbiju a, istovremeno, putovati na Kosovo sa srpskim tablicama podrazumeva biti izložen vređanjima i kamenovanju na svakih nekoliko kilometara.

Zbog svega prethodno navedenog, Srbi su najveće žrtve u svim ratovima: nasilno proterani iz Hrvatske, primorani da napuste zapad BiH i da se bore da bi ostali na istoku a da ne potpadnu pod vlast muslimanskih nacionalista, lišeni Kosova putem manipulacija i nasilja i suprotno međunarodnom pravu, obeležni kao država agresor u Sloveniji i Hrvatskoj i kao počinilac genocida u Bosni i na Kosovu, žigosani od strane Haškog tribunala, pretvoreni u parije koje čekaju u redu da dobiju kandidaturu za članstvo u EU i primaoci strane finansijske pomoći.

- **Hrvatska**

Postojala je duga istorija nacionalnog oslobađanja od raznih naroda koji su istorijski potčinjavali Hrvatsku. Posle više vekova pod vlašću Austrougarske carevine, mirovni ugovori sklopljeni po okončanju Prvog svetskog rata primorali su Hrvatsku da uđe u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je počela da se zove Jugoslavija 1929. Ova zemlja je bila osmišljena u inostranstvu, prema merilima kabineta predsednika SAD Vudro Vilsona. Uprkos svemu, i nakon negativnog austro-mađarskog iskustva, mnogi Hrvati su u novoj državi videli mogućnost da stvore zemlju koja bi bila zbratimljena sa svim slovenskim narodima na Balkanu, što je bila davnašnja težnja mnogih intelektualaca iz ovih krajeva.

U toj prvoj Jugoslaviji (1918-1941), Hrvatska će ubrzo početi opravdano da se oseća diskriminisanom i razočaranom zbog despotskog centralizma srpskih kraljeva. Ustavna monarhija će ubrzo postati uslovljena centralističkim prosrpskim zakonima koje je proturao Nikola Pašić, kao i političko-društvenim merama kontrole kao što je bio Zakon o zaštiti javne bezbednosti iz 1921. Kao primer nejednake podela dužnosti između tri konstitutivna naroda mlade države, dovoljno je navesti da je od 116 generala u vojsci bilo samo pet hrvatskih i jedan slovenački. Hrvatska seljačka stranka (HSS) je neprekidno prijavljivala zloupotrebe vlasti. Godine 1928. njene žalbe su dovele do rasprave u kojoj je srpsko-crnogorski poslanik Puniša Račić pucao usred skupštinskog zasedanja na hrvatske klupe. Dvojica poslanika su izdahnu na licu mesta, trojica su bila ranjena, među njima i Stjepan Radić, vođa HSS, koji nije preživio. Račić je bio osuđen samo na kućni pritvor, da bi kasnije bio oslobođen. Ubrzo je uspostavljena diktatura koja je otkrila pravu despotsku prirodu te države i koja je još više zaoštrila zajednički život etničkih grupa.

Ovo objašnjava žudnju Hrvata za nezavisnošću, koja je dobijena savezom sa silama osovine između 1941. i 1944. Iako su postojale komunističke i socijaldemokratske snage u zemlji, nacionalistička partija Ante Pavelića je preuzela vlast. Paveliću je više išao na ruku uticaj koji su u regionu imale pobjedničke nemačke trupe nego podrška naroda. Paravojne snage zvane *ustaše*, koje su se otele kontroli novonastale regularne vojske, preduzimale su osvetničke akcije protiv Srba koji su se do tada ponašali kao da su bili gospodari zemlje. Poraz Nemačke doneo je vlast komunističkim partizanskim gerilama, koje su iskoristile situaciju kako bi pljačkale kuće hrvatskih civila, u koje bi se često i useljavale dok su ih služili pravi vlasnici. Takođe, nekažnjeno i nemilosrdno su se svetili za akcije *ustasha*, i to do takvih krajnosti kao što je bio pokolj u Blajburgu 1945. Tokom ove žalosne epizode, zastrašeni partizanskim nasiljem, mnogi civili i vojnici su pobjegli u Austriju kako bi se predali britanskoj vojsci od koje su očekivali blagonaklonije postupanje. Međutim, britanska vojska je predala izbeglice u ruke partizana. Oni koji nisu bili poubijani na licu mesta krenuli su putem koji je poznat kao hrvatska *via crucis*, tegobnim putem povratka kući peške —ili u nekim slučajevima odlaska u koncentracione logore— tokom koga su se partizani izživljavali nad svojim zarobljenicima, koji su ponekad bili likvidirani po kratkom postupku na osnovu sumnjivih optužbi za kolaboracionizam, ponekad žrtve ponižavajućih poigravanja na radost svojih mučitelja, a ponekad su umirali od gladi i iscrpljenosti. Sve u svemu, ovaj pokušaj bega izbeglica završio se genocidom. Neki istoričari govore o cifri od 65.000 mrtvih među izbeglicama iz Blajburga.

Dakle, kao što smo videli, partizansko *bratstvo i jedinstvo* nije dobro počelo, a nakon završetka rata odmazda je nastavljena tokom mnogih godina. Goli otok se pretvorio u zastrašujuću i poznatu referencu zato što je postao tužno odredište onih koji su bili protivnici Titove komunističke diktature.

Progresivna decentralizacija SFRJ i slobodarske ideje iz 1968. dovele su do hrvatskog buđenja koje je ukazalo na nekoliko stvari. Prvo, da je izgledalo da je politika industrijalizacije nerazvijenih republika —Kosova, BiH i Crne Gore— način da se Hrvatska i Slovenija liše svojih ekonomskih baza; naime mnoge nove fabrike su bile duplikati već postojećih ili su bile očigledno manjkave i, da stvar bude gora, bile su izgrađene sredstvima koja su davale razvijenije republike preko saveznog fonda za pomoć.

Sa druge strane, skupštinske klupe su bile monopolizovane, a u skupštini BiH hrvatska manjina je bila vidno slabije predstavljena. Osim toga, bilo je zabranjeno isticanje hrvatske zastave i pevanje hrvatskih patriotskih pesama, a istovremeno je dovođeno u pitanje postojanje njihovog jezika, utopljenog u tvorevinu zvanu srpskohrvatski, koja je bila propagirana u izdanjima kao što je bio rečnik iz 1967. u kome je kao pravilo uziman srpski oblik, dok je hrvatski bio smatran narečjem. Okolnosti kao ove navedene dovele su 1971. do tkz. Masovnog pokreta —kolokvijalno *Maspok*— koji je podsećao i na Praško

proleće i na francuski Maj '68. Ovaj masovni, nenasilni pokret je tražio više obraćanja pažnje na nacionalne osobenosti, više slobode i više demokratije. Vlada u Beogradu je odgovorila tako što je izvršila čistku kadrova u Komunističkoj partiji Hrvatske zato što su dozvolili demonstracije, dok su hiljade umešanih bili osuđeni na kazne zatvora.

Hrvatska je, nakon potresa koji je proizvela naftna kriza 1973. —nije bila izvukla nikakvu korist od toga što je podelila sa drugim republikama svoje sve manje rezerve— i nakon propasti *realnog komunizma* između 1989. i 1991.g, i shvativši, kao što je moglo da se predvidi, da će imati teži pristup EU ukoliko bi i dalje bila komunistička zemlja, konačno prestala da se identifikuje sa jugoslovenskom idejom. Kada je Srbija ukinula Kosovu i Vojvodini status autonomne pokrajine, što je bilo praćeno represivnim merama u slučaju Kosova, pojačali su se još više hrvatski strahovi da će SFRJ biti samo paravan za srpsku hegemonističku politiku prema susedima. Zbog svega toga, i Hrvatska i susedna Slovenija su rešile da zbace ekonomski *balast* koji im je predstavljao ostatak zemlje i da usput dobiju potpunu političku nezavisnost koja bi ih oslobodila srpskog tutorstva. Ustavom iz 1974. predviđeno je da svaka republika federacije, ukoliko to želi, ima pravo na otepljenje, tako da je potpuno legalno sproveden referendum za nezavisnost, uz dodatni legitimitet na osnovu prava naroda na samoopredeljenje.

Kada je Hrvatska proglasila nezavisnost, potvrdile su se najgore slutnje vezane za agresivno ponašanje Srbije, čija je vojska, pod jugoslovenskom zastavom, opkolila i granatirala enklave kao što su Dubrovnik ili Vukovar, a neke granate su pale čak i na Zagreb. Naravno, ovo je doživljeno i u Hrvatskoj i u inostranstvu kao dokaz da Srbija drži u Jugoslaviji ostale republike por jarmom. U Hrvatskoj je takođe doživljeno i kao činjenica da srpski narod nije ništa drugo do surovi neprijatelj: naime, na mutna negativna sećanja na despotizam monarhije između dva rata, sada su se nadovezala granatiranja gradova i hiljade raseljenih lica koja su bežala pred oružjem JNA, koja se od nekadašnjeg ponosa Jugoslavije pretvorila i produženu ruku *četnika*. Posledica povezivanja ta dva momenta u hrvatskom kolektivnom sećanju, u kojima se Srbija pojavljivala kao nemilosrdni sused-agresor, bila je opravdano anti-srpsko raspoloženje.

Uprkos svemu, hrvatski predsednik, Franjo Tuđman, obećao je svim Srbima u Hrvatskoj normalan život, garantovan hrvatskim ustavom, kao i da mogu da budu hrvatski građani ili srpska manjina u Hrvatskoj. Jedino što su morali da urade za uzvrat bilo je da se odreknu separatističkih projekata koji su sprovedeni u Krajini, da ostave oružje i da vrate teritorije Vladi —u početku su uz pomoć JNA okupirali trećinu Hrvatske. Radi se o Srbima koji su pre više vekova bili prihvaćeni u Hrvatskoj na osnovu ugovora po kome su mogli tamo da budu nastanjeni sve dok ne odu Turci. Ali, kada je došao taj trenutak, ostali su, i, kako se nisu time zadovoljili, pokušali su da postanu gospodari. Nakon pet godina strpljivih pregovora, jedini odgovor koji je dobila hrvatska Vlada bio je: „Ovo je Srbija“. Kao posledica toga, sprovedena je vojna akcija za

oslobođenje —Operacija Oluja— podržana od strane celokupne međunarodne zajednice i uz najmanje moguće gubitke, sa garancijom da miroljubivi Srbi koji to budu želeli mogu da ostanu na toj teritoriji.

Jedan od preživelih Hrvata u Krajini je tvrdio: „Posle hiljadu godina pod austrijskom i srpskom vlašću, jednog dana, 1941. odlučili smo da je bilo dosta, ali nas je poraz Nemačke primorao da živimo pod srpskim jarmom još 50 godina, iako su se ovog puta nazivali komunisti. Jednom za svagda smo se oslobodili. Zauvek“.⁵

- **Kosovo**

Albanski narod vodi poreklo sa Kosova —to je albanski naziv za zemlju— koje je u procesu ujedinjenja odigralo katalizatorsku ulogu, nešto kao Pijemont u Italiji.

Prizrenska liga je osnovana upravo na Kosovu 1878.g; neke od najznačajnijih istorijskih ličnosti Albanije potiču sa Kosova, a i najžešća bitka tokom borbe za nezavisnost Albanije odigrala se na ovom prostoru. Međutim, kosovski Albanci, narod autohtonog porekla, menjali su svoj naziv tokom vekova: prvo su bili Rimljani, potom Vizantijci, kasnije otomanski Turci i, naposletku, Srbi. Ovi poslednji, čije prisustvo na ovim prostorima datira tek od VII veka, bili su poslednji okupatori ove zemlje koja je najzad uspela da zadobije nezavisnost 2008.

Tokom vekova koji su usledili nakon mita o srpskom nacionalnom porazu iz 1389, albanski narod je bio jedini evropski narod koji se, zajedno sa bosanskim, većinski preobratio u islam. Pod zaštitom sultana, vremenom je sticao prava na kosovskom prostoru. Kada je Srbija 1878. stekla punu nezavisnost u odnosu na Otomansku carevinu, ova oblast naseljena Albancima je, međutim, ostala lojalna islamskoj vlasti tražeći od Konstantinopolja da za uzvrat objedini te iste godine prostor koji danas čine Albanija i Kosovo. U Balkanskim ratovima vođenim između 1912. i 1913, Albanci su se borili na strani Turaka protiv Srbije i drugih sila ovog regiona. Otomanski poraz je doneo nezavisnost Albaniji i proširenje granica pobednicima, uključujući i prinudno pripajanje Kosova Srbiji na Londonskoj konferenciji (1913). U to vreme, izvori već govore da je na tim prostorima albansko stanovništvo bilo većinsko.

Godine 1918. stvorena je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, koja će dobiti ime Jugoslavija (zemlja Južnih Slovena) 1929. i čiji će hegemonistički centar biti nekadašnja Srbija. Bio je to ambiciozni politički projekat obzirom da su „jugosloveni“ već tada bili međusobno podeljeni. Osim toga, postojao je znatan deo stanovništva čije je poreklo bilo potpuno drugačije od slovenskog (Nemci, Mađari, Albanci, Rumuni, itd.) koje

⁵ Jansen, 2002:79.

—kao što će se dogoditi u komunističkoj Jugoslaviji— nije podržavalo ideju države u kojoj su imali status niži od onog koji su uživali konstitutivni narodi.

Prvi nemiri na Kosovu izbili su 1945.g, zato što su Albanci odbili da služe u jugoslovenskoj vojsci. Tada je komunistički diktator Tito zaveo opsadno stanje, na čelu sa krvoločnim Aleksandrom Rankovićem —šefom strašne političke policije, OZNE— koje će trajati sve do 1966. Tokom čitavog ovog perioda, Kosovo —posebno njegovo većinsko muslimansko stanovništvo— bilo je tretirano kao da se radi o kolonijalnom dobru.

Posle novih nemira 1968.g, kada je Kosovo zahtevalo da dobije status republike i sopstveni univerzitet, počelo je da bude uvažavano u izvesnoj meri od strane vlasti u Beogradu. Tako je novim Ustavom iz 1974. Kosovu priznat status Socijalističke autonomne pokrajine, ali je i dalje u okviru federacije bilo u sklopu Srbije. Naime, šest jugoslovenskih republika —Srbija, Hrvatska, Crna Gora, Slovenija, Makedonija i BiH— su odlučno odbile da dodele Kosovu status sedme republike, koja bi, kao i one, imala pravo na samoopredeljenje. Posebno iz srpskog nacionalističkog ugla Kosovo je i dalje bilo smatrano za pokrajinu „Kosovo i Metohija“ ili „Kosmet“, svetu zemlju srpskog naroda nad kojom je konačna vlast uvek morala da pripada Beogradu.

Sa druge strane, Kosovo se opravdano žalilo da ima životni standard mnogo niži od proseka zemlje, iako su njegovi stanovnici bili građani iste države. Naime, Kosovo je bilo najsiromašnija oblast Jugoslavije. Ovome treba dodati da mnogi nisu imali čak ni to, obzirom na veoma visoku stopu nezaposlenosti. Aprila 1981. bilo je stotine mrtvih u odmazdi koju je izvršio Beograd zbog novih zahteva građana da se Kosovu prizna status sedme jugoslovenske republike kao i zbog toga što su se žalili na nezaposlenost i nerazvijenost ovog dela zemlje.

Jugoslavija je sahranjena na Kosovu zbog *rešenja* kome se pribeglo da bi se prevazišla opasnost koju su predstavljali ovi nemiri započeti 1981.g: JNA se povukla 1983, ostavljajući ovaj prostor u rukama policije, koju je od tada kontrolisala srpska manjina. Vlada u Beogradu je ponovo zavela vanredno stanje i pooštrila represivne mere.

Demografska inferiornost srpskog življa na Kosovu je zahtevala da se uvede totalna diktatura nad albanskim stanovništvom, po cenu da to dovede i do građanskog rata. Kosovski Albanci su se našli u situaciji da žive u totalitarnoj državi preplavljenoj tajnom policijom, hapšenjima, špijunima, saslušavanjima, sumnjama, itd. U takvom okruženju stavovi su se nepopravljivo radikalizovali. Namera kosovskih Albanaca da otcepe Kosovo bila je još više podstaknuta pozivom na *srpsku nacionalnu odbranu*, koji je doprineo podizanju ratnih tenzija u čitavoj Jugoslaviji. Naime, što su više Srbi govorili da se osećaju ugroženima od strane Albanaca, to je više raslo osećanje nesigurnosti među stanovništvom ostalih republika. Godine 1988. Srbija je ukinula Kosovu status autonomne pokrajine, koji mu je bila dala samo 20 godina ranije i tokom većeg dela tog perioda se živelo pod ugnjetavanjem srpske manjine.

Do konačne krize došlo je između 1989. i 1999. Kosovo je od početka decenije vodilo primernu kampanju nenasilnog otpora protiv srpskih vlasti. Pod vođstvom Ibrahima Rugove, *albanskog Gandija*, bilo je organizovano nekoliko paralelnih izbora i oformljena nezvanična Vlada koja je pružala zdravstvene i obrazovne usluge kao odgovor na srpski totalitarizam a i zbog nepoverenja u srpske lekare i nastavu u zvaničnim školama. Nažalost, međunarodna zajednica, možda iscrpljena nakon sukoba u Sloveniji, rata u Hrvatskoj i surovog lavirinta u koji se bila pretvorila BiH, opredelila se da skrene pogled na drugu stranu, prepuštajući njegovoj sudbini narod koji je prvi upro prstom u srpski agresivni ekspanzionizam i koji je najduže vremena bio izložen trpljenju.

Naklonjenost Miloševićevoj vlasti ubrzaće događaje. Pošto mu je pozicija sve više slabila, odlučio je da pridobije srpsko javno mnjenje, kao i 1988.g, žestoko kažnjavajući kosovske Albance. Oni su, ubrzo nakon osnivanja OVK, pravili sve više problema vlastima i srpskoj manjini, koja je činila 10% stanovništva iako je i dalje monopolizovala sve funkcije u državnoj službi. Opasnost koju je predstavljala OVK bila je savršen izgovor da se krene u konačnu ofanzivu čiji je cilj bio da se ovi prostori očiste od kosovskih Albanaca. Međutim, borbenost OVK, kombinovana sa okrutnošću srpske policije, najzad je otvorila oči međunarodne zajednice. Vojna intervencija NATO-a stavila je tačku na genocid kojim je Milošević pokušavao da stvori etnički čisto Kosovo, na kome bi, po istom principu kao u BiH, muslimani ili morali da se isele sa svoje zemlje ili da na njoj poginu.

Posle perioda tranzicije kada je Kosovo bilo pod protektoratom međunarodne zajednice između 1999. i 2008, zemlja je bila spremna da objavi nezavisnost i da konačno počne da živi u slobodi i demokratiji. Priznata od strane sve većeg broja članica međunarodne zajednice, ova mlada zemlja želi da zaboravi nasilja iz prošlosti i da stvori prostor na kome će njeni stanovnici živeti dobro i koji će biti otvoren za sve. Poslednja prepreka za stabilnost zemlje je tvrdoglavost stanovništva iz srpskih enklava, koje odbija da učestvuje u javnom životu i da zauzme mesto u klupama koje je nova država rezervisala za njih u parlamentu.

- **Bosna i Hercegovina**

Prvi element međuetničkog neprijateljstva koji se proteže do današnjih dana potiče još iz vremena otomanske vlasti na Balkanu. Nakon nestanka carevine Velike porte, njeni stanovnici, pretežno Muslimani, ostali su na teritoriji koja je za samo nekoliko godina od otomanske provincije postala austrougarska, pa potom deo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, da bi se zatim pretvorila u pozornicu najvećih ratnih operacija tokom Drugog svetskog rata —sa tragedijama i mržnjom koje je sa sobom donela— i, konačno, postala jedna od šest republika koje su činile Jugoslaviju. Međuetnički suživot uopšte uzevši bio

je primeran, tako da su se u BiH, više nego u bilo kojoj drugoj republici, građani na popisu izjašnjavali kao Jugosloveni.

Na izborima održanim 18. novembra 1990. pobedila je Stranka demokratske akcije (SDA) Alije Izetbegovića. U tom trenutku, pred mogućnošću proglašenja nezavisnosti BiH, u kojoj su Muslimani bili većinsko stanovništvo, srpska zajednica sa severa se pobunila, smatrajući da je neprihvatljivo da se ponovo pretvori u manjinu u novoj zemlji. Vlada je bila uverena da će međunarodna zajednica priznati nezavisnost mlade države, izvojevanu na biračkim, kao što je to učinila nekoliko meseci ranije sa Slovenijom i Hrvatskom. Na iznenađenje, nijedna strana sila nije prstom mrdnula. Zbog toga su i Hrvati i Srbi počeli da razmišljaju ne samo o mogućnosti da prošire svoje granice po cenu otkidanja delova BiH, tako što bi je podelili između sebe, nego i o šansi da praktično ujedine sve Srbe i Hrvate u svojim dvema uvećanim državama u kojima bi Muslimani bili manjina, umesto manje poželjne opcije o postojanju iredentističkog prostora u kome bi živele stotine hiljada ljudi u jednoj muslimanskoj zemlji. Odsustvo angažovanja međunarodne zajednice bilo je protumačeno kao zeleno svetlo za rušenje muslimanske vlade. To će biti klica rata koji će prouzrokovati toliko štete do 1995. Nakon referenduma za nezavisnost BiH, Srbi su ispunili svoju pretnju da će bojkotovati skupštinu i da će jednostrano proglasiti nezavisnost svojih oblasti na čelu sa Radovanom Karadžićem, dok su Hrvati uradili to isto sa Matom Bobanom. Ova dvojica su dogovorili podelu na sastanku koji su održali u Gracu (Austrija).

Napetosti su dostigle vrhunac 2. marta 1992. kada je, na svadbi svog sina, pravoslavni sveštenik Nikola Gardović mahao srpskom zastavom po ulicama u centru Sarajeva uzvikujući: „Ovo je Srbija!“ Ova nepromišljena reakcija ga je koštala života. Srpski vojnici su 5. aprila otvorili vatru na jedan mirovni marš u Sarajevu. Obzirom da prethodno nije mogla da zadrži Hrvatsku u Jugoslaviji, Srbija je bila spremna da pribegne vojnoj sili kako bi zagospodarila Bosnom. Nešto slično su priželjkivali i Hrvati u Hercegovini. Na taj način bi odgovarajuće delove BiH pripojili Srbiji, odnosno Hrvatskoj, potpuno ignorišući volju najbrojnije etničke grupe: bosanskih Muslimana.

Kako u BiH nisu postojale etnički čiste teritorije, strategija se sastojala u tome da se krene u nemilosrdnu akciju etničkog čišćenja lokalnog muslimanskog življa. Prljavi posao ubijanja civila je prepušten paravojnim grupama, među kojima su se tužno proslavili Arkanovi Tigrovi, Jastrebovi ili Beli orlovi. Ove grupe su bile dobro snabdevene oružjem koje im je u velikoj meri ostavila JNA prilikom povlačenja. Ovi *novi četnici*, kako su sebe s ponosom nazivali, imitirali su svoje pretke pokazujući najdublju mržnju prema Bosancima, koje su prezirno nazivali *Turci*. Gde se izgubilo bratstvo i jedinstvo na kome se u Srbiji toliko insistiralo kako bi se sprečila nezavisnost drugih naroda?

U prvim fazama rata, Hrvati i Muslimani su saradivali protiv srpskog neprijatelja. Međutim, saradnja je prekinuta kada je izašao u javnost plan ONU poznat kao Vens-

Ovenov, koji je predlagao podelu zemlje na tri etničke enklave, po jednu za svaku grupaciju. Od tog momenta i podstaknuti ovim predlogom, Izetbegovići Bosanci i Bobanovi bosanski Hrvati predvođeni Hrvatskom demokratskom zajednicom (HDZ), počeli su međusobno da se bore za teritorije pod njihovom kontrolom, što je izazvalo još veće krvoproliće i zaoštavanje etničkog čišćenja.

Na taj način, bosanski Muslimani su se našli između dve vatre, potisnuti, žrtve embarga na oružje koji je samo njih pogađao, obzirom na očiglednu pomoć koju su pružale Srbija i Hrvatska svojim saveznicima u BiH. Muslimani su ostali bez oružja i saveznika. Tako je započela tragedija Muslimana koji su se našli bespomoćni pred talasom masovnih silovanja, etničkog čišćenja i opsade gradova, uz zakasnelu i nedovoljnu saradnju zapadnih sila. Bilo je potrebno da prođu tri duge godine, i da se u međuvremenu dogode mnogobrojne toliko okrutne epizode da su posramile svetsko javno mnjenje, pa da se međunarodna zajednica reši da odlučno interveniše. Uzmimo, na primer, slučaj Mostara, koji je nakon što je bio opsednut i bombardovan od strane JNA, po njenom povlačenju morao ponovo da uđe u rat, ovog puta sa Hrvatima koji su pokušavali da ga zauzmu u krvi i plamenu. Slika uništenog mostarskog Starog mosta obišla je svet kao simbol suživota koji je razbijen u paramparčad. Iza ove snažne slike stajali su smrt, glad, strah, kasapljenje, traume i koncentracioni logori u kojima su Muslimani sa tog prostora bili izloženi patnjama. U Sarajevu se odigravala drama u kojoj je jedan grad u srcu Evrope bio opsednut, izolovan, gladan, bez grejanja u ledenim zimama i pun snajperista; grad u kome je, na sramotu međunarodne zajednice, gorela legendarna biblioteka, u čijem plamenu je zauvek iščezlo dva miliona spisa, od kojih su mnogi bili nenadoknadivi originali. Srpska granata koja je na pijaci u centru grada poubijala desetine civila koji su pokušavali da dobave nešto hrane bila je samo vrh ledenog brega patnje. Ali nesumnjivo najstrašniji događaji su se odigrali u mestu Srebrenica, u kome su srpski paravojnici, pod komandom Ratka Mladića, sproveli genocid hladnokrvno poubijavši preko 8.000 nenaoružanih civila pred pasivnim ponašanjem plavih šlemova ONU koji su navodno trebali da ih štite.

Zverstva počinjena u ovom ratu izazvala su ogroman otpor kod bosanskih Muslimana prema njihovim srpskim i hrvatskim susedima, sa kojima su, u skladu sa Dejtonskim sporazumom, delili zemlju — veštački koncipiranu 1995— kao i nesklonost prema zapadnim silama koje su pasivno posmatrale njihovu tragediju tokom tri duge godine. Ove traume su dovele do snaženja njihovih muslimanskih osobenosti, podstaknutih dodatno i od strane Saudijske Arabije i Irana, koji su uvek bili na njihovoj strani i rado finansirali džamije, kurseve arapskog i islamske kulturne centre, kao i javne građevine vezane za muslimansko-otomansku prošlost, kao što je bio slučaj sa obnovom mosta u Mostaru od strane vlade Turske. Ako se Zapad pokazao slabim u odbrani Bosanaca strahujući od muslimanskog Trojanskog konja usred Evrope, postigao

je suprotan efekat. Naime, kada su mudžahedinski dobrovoljci pristigli sa Bliskog istoka da se bore sa svojom bosanskom braćom 1993, zapanjili su se videvši versku opuštenost nekih Muslimana koji jedva da su išli u džamiju i veselo pili alkohol, dok su se njihove žene prirodno oblačile zapadnjački. Na kraju krajeva, Jugoslavija je bila napredna socijalistička zemlja tokom pola veka. Međutim, sada, potreba da se ponovo afirmišu prema svojim političkim protivnicima i bivšim ratnim neprijateljima sa kojima moraju da dele zemlju —ponekad se čini kao i da moraju da se nadmeću sa njima— kao i islamizacija koja je uslovljena spoljnom pomoći muslimanskih zemalja, uvećala je broj džamija i podstakla nošenje hidžaba.

Kulturnom udaljavanju treba dodati i politički rivalitet prilikom izbornog procesa, zato što samo postoje nacionalističke opcije i nijedna stranka koja bi predlagala vladavinu sa istim pravima za sve tri zajednice koje žive u BiH. Ukoliko još imamo u vidu i učinak medija angažovanih na strani ove ili one etničke grupacije koje neprekidno ističu u prvi plan nasilje i uvrede nanete „njihovoj“ od strane one druge grupacije, nailazimo na prostor na kome istorijsko zlopamćenje održava latentne tenzije, koje bi, ukoliko bi buknule, mogle da izazovu novu eskalaciju nasilja.

Umesto zaključka

Kada se uporede različita sećanja na rat, prvi utisak koji stiče istraživač je da su sećanja na zločine počinjene tokom rata donela jedno novo sagledavanje multikulturnog suživota u bivšoj Jugoslaviji, koje je opet dovelo do toga da svaka strana neprekidno ističe svoje žrtve.

Pre svega, pada u oči da se uprkos zvaničnoj verziji istorije koju je nametala titoistička diktatura od 1945. do 80-tih, održalo paralelno društveno sećanje, koje su lideri različitih naroda savršeno umeli da eksploatišu. Uprkos naporima pro-jugoslovenske indoktrinacije, postojale su predrasude o istorijskim uvredama koje nikada nisu iščezle u kolektivnom sećanju svake pojedinačne grupe. Zapravo, prve napetosti koje su dovele do ratova bile su izazvane jasnim referencama na ono što se naziva *potisnuta sećanja*. Različiti nacionalizmi su se iskazali upravo u ovim terminima, proklamujući da teže da oslobode nacionalno sećanje od komunističkog ugnjetavanja i, naposljetku, da oslobode svaki pojedinačni narod. U diktatorskom, i uz to i decentralizovanom društvu, političkim vođama je bilo lako da se okoriste tim nacionalizmima, pretvarajući nekadašnje već izbledele zločine u sadašnje, još zverskije, koji će dovesti do novih animoziteta *u sadašnjosti* i efikasno poslužiti njihovim ciljevima. Kao posledica, novo sagledavanje prošlosti nasilno će potisnuti sećanja na zajednički život, podražavajući na taj način komuniste koji su kritikovali nacionalizam namećući jedno drugačije čitanje istorije.

Druga suštinska karakteristika je, iako su nasilja iz prošlosti i dalje veoma prisutna, to što se čini da niko ne sagledava zločine koje je njihov narod drugima

počinio, već, jedino, one koje su njima počinili drugi narodi. Kada je započeo poslednji krug balkanskih ratova 1991, ovakvo ponašanje je imalo veliki uticaj na razvoj događaja. To je moglo da se uoči, na primer, na slikama na kojima Ratko Mladić, uoči pokolja u Srebrenici, podstiče svoje trupe podsećajući ih na vreme otomanske vlasti. Daleko od toga da su bili slučajni, ovi diskursi su se koristili u uverenju da će se nadovezati na već postojeće ideje među srpskim življem i da će progresivno podsticati njegovu agresivnost.

Zbog toga, zajedničko svim slučajevima je izražena tenzija između kontinuiteta i diskontinuiteta prošlosti, između onoga što se pamti i onoga što se zaboravlja, kao i između amnezije i nostalgije. U igri sećanja na tri ključna perioda —nasilje 1991-95, 45 godina zajedničkog života u komunizmu i Drugi svetski rat— sve strane tvrde da govore o činjenicama, ne o mišljenjima. Istovremeno, imaju osećaj da su žrtve agresivnosti susednih naroda, dok istovremeno negiraju zverstva počinjena od strane svog sopstvenog ili, u slučaju da je to nemoguće, opravdavaju ih na istovetan način: počinili su ih pojedinci koji ne čine ceo narod, činjena su u samoodbrani, ili kao odgovor na još veću agresiju, ili su se dogodila usred ludila i odsustva kontrole svojstvenih svakom ratu.

Pored ovog, svi imaju sistematske i zajedničke „rupe“ ili prećutkivanja izvesnih događaja. Naime, imaju običaj da se usredsrede na jedan ključni trenutak koji intenzivira njihovo viđenje, dok ignorišu ostalo. I, kao što ukazuje Majerhof, to što su sećanja kontradiktorna i nekozistentna, međusobno i u odnosu na tuđa, ne sprečava da ljudi u njih veruju i da ih prepričavaju.⁶

Tako, na primer, za Hrvate je ključni momenat Drugog svetskog rata bio 1945, kada su partizani, među kojima su većina bili Srbi iz Hrvatske, izvršili masakr nad hrvatskim stanovništvom, što je kulminiralo pokoljem u Blajburgu, nakon čega je usledila njihova *via crucis*. Za Srbe je ključni momenat u Drugom svetskom ratu bila 1941, kada su hrvatske paravojne formacije *ustaze* masakrirale srpsko lokalno stanovništvo, pri čemu se posebno izdvaja koncentracioni logor Jasenovac. Nepotrebno je komentarisati broj žrtava jednih i drugih, koji varira u zavisnosti od toga iz kog nacionalnog izvora potiče. Nešto slično se događa i sa semantičkim pitanjima: za jedne se radilo o „okupiranim teritorijama u Republici Hrvatskoj“, dok je za druge to bila „Republika Srpska Krajina“. Osim ovoga, obe strane imaju dijametralno različita viđenja o tome da li se istorijski radi o oblasti sa većinskim srpskim ili hrvatskim stanovništvom, što zavisi od geografskih parametara i od onoga što se uzima kao „godina nulta“.

Često, čak i susedi koji su čitav život proveli u istom mestu sećaju se lokalne istorije na radikalno drugačiji način. Zbog nepreciznosti, zaborava ili selektivnog sećanja, njihova rekonstrukcija prošlosti počiva u vrlo velikoj meri na tome kako njihov sopstveni narod sagledava značajne istorijske trenutke. Tako, u slučaju kolektivnog sećanja kojim se

⁶ Majerhof, 1986: 264-5, 284

ovde bavimo, zajedničko je to što je u ličnim odnosima postojao miran zajednički život, dok se nepravda doživljavala od druge strane kao celine. Međutim, čak i ovi pozitivni primeri često nose sa sobom optužbe u stilu: „bili smo prijatelji, a oni su nas izdali“.

Na neposredna iskustva pojedinaca nadovezuje se njihov doživljaj da su međuetnički rivaliteti pitanja od suštinskog značaja za njihovu egzistenciju. U tom smislu, treba da uzmemo u obzir da je moguće da su treća lica prethodno pothranjivala njihov sud plasirajući im izvesne priče o njihovim susedima. U ovom slučaju, postavlja se pitanje zašto je to bilo potrebno i ko je to činio. Kao što pimećuje Jansen „da li bi trebali da razmišljamo o tome da su takve uspomene plasirali upravo oni koji su zahvaljujući njima zadobili vlast i legitimitet?“.⁷

Možemo da primetimo da je svaka nacionalna verzija prošlosti veoma kompaktna a istovremeno i radikalno različita u odnosu na susedne narode koji su doživeli isto iskustvo ali iz perspektive drugačije etničke grupacije. Naime, viđenja prošlosti snažno utiču na način na koji se pojedinci suočavaju sa događajima kada se nađu, kao što kaže Tonkin, podržani ili ugroženi javnim prikazima prošlosti koji mogu da štite ili ugroze njihov identitet.⁸ Sledeći Tonkinovu argumentaciju, Jansen i Porteli primećuju da postoje veoma homogena viđenja u zavisnosti od etničke pripadnosti pojedinca, njegove lične situacije, pojedinačne teme o kojoj se radi, konteksta, osobe kojoj se obraća, itd. Zbog toga su istorijske reference koliko mnogobrojne toliko i sveprisutne i selektivne.

U svakom slučaju, ne možemo ni u jednom trenutku da izgubimo iz vida da govorimo o ljudima koji su bilo lično bilo neko njima blizak doživeli ogromnu patnju —traume, ranjavanje, prinudno iseljavanje, pogoršanje kvaliteta života, gubitak članova porodice, itd. Osim toga, bili su izloženi propagandi medija i političkih stranaka koje su još više podgrejavale njihov animozitet. Ne bi imalo nikakvog smisla, niti bi bilo pravedno tražiti od njih da budu nepristrasni, da se distanciraju ili, ukratko, da budu *objektivni* u suočavanju sa prošlošću. Posebno to ne može da traži jedno društvo kao što je špansko, koje je i etnički i verski homogenije od bivšeg jugoslovenskog, i koje za sobom ima pet vekova kao jedinstvena država i preko 30 godina demokratije, pa opet nosi u sebi predrasude i podele vezane za događaje iz građanskog rata od pre 70 godina. Njihovo prisustvo u našem političkom i društvenom životu je neprekidno. Neuspeh Zakona o istorijskom sećanju je bio praćen mnogobrojnim tenzijama, optužbama i međusobnim prebacivanjima, što je simptomatično ponašanje za dug put koji je potrebno preći da bi se prevazišla traumatična podela na *dve Španije*.

Poslednje pitanje, koje je po mom mišljenju suštinsko, je da doživljeno iskustvo, kao što nas podseća Rozental —u suprotnosti sa stavom u mnogim studijama—

⁷ Jansen, 2002: 92.

⁸ Tonkin, 1992:10.

nadvladava društveno sećanje. Moja pretpostavka je da to iskustvo, pothranjivano pojedinačnim interesima, pokreće mehanizam koji često uzrokuje lavine varvarstva, tako da naposljetku dovodi do stvaranja još većeg monstruma od onog koji je postojao u sećanjima na prošlost, i koji čini još veće zločine od onih koji su bili zapamćeni, što će prerasti u klicu nekog novog neprijateljstva i potencijalno opasnog nasilja u slučaju neke buduće tenzije, stavljajući u drugi plan rasprave o kvalitetu života ljudi o kojima se radi, model države u kakvoj žele da žive ili kako će biti rešena pitanja ekonomije, obrazovanja, zdravstva i zaposlenja.

Bibliografija

- Galtung, Johan. 2003. *Paz por medios pacíficos, paz y conflicto, desarrollo y civilización*. Bilbao: Bakeaz/Guernika Gogoratzuz.
- Glenny, Misha. 1992. *The fall of Yugoslavia*. Londres: Penguin.
- Greenfield, Liah. 1992. *Nationalism: five roads to modernity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hartman, Geoffrey H.. 1994. "Darkness visible", en Geoffrey H. Hartman, ed., *Holocaust remembrance: The Shapes of Memory*. Oxford: Blackwell.
- Hayden, R. M.. 1994. "Recounting the dead: the rediscovery and redefinition of wartime massacres in late and post-communist Yugoslavia", en R. S. Watson (ed.) *Memory, history, and opposition under state socialism*: Santa Fe: NM: School of American Research Press, págs. 167–84.
- Herzfeld, M.. 1996. *Cultural intimacy: social poetics in the nation-state*, Londres: Routledge.
- Hobsbawm, Eric. 1991. *Naciones y nacionalismo desde 1780*. Barcelona: Crítica.
- Myerhoff, B.. 1986. "Life not death in Venice: its second life", en V. Turner y E. M. Bruner, eds., *The anthropology of experience*, Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Jansen, Stef. 1999. "Identities, memories and ideologies", *Social Anthropology* 7: 327-332.
- Jansen, Stef. 2000. "Victims, underdogs, rebels: discursive practices of Serbian protest", *Critique of Anthropology* 20: 393-420.
- Jansen, Stef. 2002. "The violence of memories. Local narratives of the past after ethnic cleansing in Croatia", *Rethinking History* 6: 77-94.
- Ignatief, Michael, «Elusive Goal of War Trials», *Harper's*, March 1996, reprinted in «Articles of Faith, Index on censorship», *Harper's*, Septiembre/Octubre 1997.

- Lederach, Jean Paul. 2005. *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace*. Nueva York: Oxford University Press.
- Minow, Martha. 2002. *Breaking the Cycles of Hatred: Memory, Law and Repair*. New Jersey: Princeton University Press.
- Portelli, Alessandro. 1988. “Uchronic dreams: working class memory and possible worlds”, *Oral History Journal* 16: 46–56.
- Rosendahl, Mona. 1997. *Inside the revolution: everyday life in Socialist Cuba*, Ithaca: Cornell University Press.
- Ruiz Jiménez, José Ángel. 2010. *Balcánes, la herida abierta de Europa. Conflicto y reconstrucción de la convivencia*. Madrid: Plaza y Valdés.
- Smith, Anthony. 2004. *Nacionalismo*. Madrid: Alianza Editorial.
- Todorova, Maria. 1997. *Imagining the Balkans*. Oxford, Oxford University Press
- Tonkin, Elizabeth. 1992. *Narrating our pasts*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Veiga, Francisco. 1995. *La trampa balcánica*. Barcelona: Grijalbo.
- Vovelle, Michelle. 1985. *Ideologías y mentalidades*. Aries: Barcelona.